УДК 343.2:343.3

DOI <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2020.2.37>

ПОПОВИЧ О.В.

ФІНАНСУВАННЯ ДІЙ, УЧИНЕНИХ З МЕТОЮ НАСИЛЬНИЦЬКОЇ ЗМІНИ ЧИ ПОВАЛЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНОГО ЛАДУ АБО ЗАХОПЛЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ, ЗМІНИ МЕЖ ТЕРИТОРІЙ АБО ДЕРЖАВНОГО КОРДОНУ УКРАЇНИ, У СИСТЕМІ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ОСНОВ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Стаття присвячена з'ясуванню місця, значення та ролі фінансування дій, учинених із метою насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади, зміни меж території або державного кордону України, у системі злочинів проти основ національної безпеки України. Відповідно до поставленої мети проаналізовано підходи щодо доцільності запровадження кримінальної відповідальності за фінансування таких дій.

Визначено, що система злочинів проти основ національної безпеки України являє собою структуру, яка становить єдність закономірно розміщених і функціонуючих елементів (злочинів), що посягають на захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу й інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз. Констатується, що різноманіття підходів до систематизації злочинів проти основ національної безпеки України зумовлене використанням різних класифікуючих підстав. Стверджується, що залежно від того, які злочини визначаються складовими частинами системи злочинів проти основ національної безпеки України, можна вести мову про її широке та вузьке розуміння.

Встановлено, що місце, значення та роль фінансування дій, учинених із метою насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади, зміни меж території або державного кордону України, у системі злочинів проти основ національної безпеки України великою мірою залежать від вирішення проблеми співвідношення фінансування таких дій з іншими складами злочинів, що передбачені Кримінальним кодексом України. Аргументовано, що відповідні елементи зіставлені один з одним за допомогою таких компонентів: єдності, відмінності, взаємодії та суперечності.

Обґрунтовано, що фінансування дій є злочином проти внутрішньої безпеки держави, що посягає на відносини, що гарантують охорону основ національної безпеки в політичній сфері, є проявом сепаратизму, намагання автономізації окремих регіонів України за етнічною ознакою, може бути в окремих формах пов'язане з розвідувально-підпривною діяльністю іноземних спецслужб.

Ключові слова: систематизація, співвідношення злочинів, єдність, відмінність, взаємодія, суперечності, державна безпека, конкуренція кримінально-правових норм.

The article is devoted to finding out the place, meaning and role of Financing of actions committed for the purpose of forcible change or overthrow of the constitutional order or seizure of state power, change of borders of the territory or state border of Ukraine in the system of crimes against the foundations of national security of Ukraine. In accordance with the set goal, the approaches to the expediency of introducing criminal liability for Financing of actions are analyzed.

It was determined that the system of crimes against the foundations of national security of Ukraine is a structure that is the unity of lawfully located and functioning elements (crimes) that encroach on the protection of state sovereignty, territorial integrity, democratic constitutional order and other national interests of Ukraine from real and potential

threats. It is stated that the variety of approaches to the systematization of crimes against the foundations of national security of Ukraine is due to the use of different classification grounds. It is argued that depending on which crimes are determined by the components of the system of crimes against the foundations of national security of Ukraine, it is possible to talk about its broad and narrow understanding.

It was established that the place, meaning and role of Financing of actions committed for the purpose of forcible change or overthrow of the constitutional order or seizure of state power, change of borders of the territory or state border of Ukraine in the system of crimes against the foundations of national security of Ukraine largely depends on solving the problem of the ratio of Financing of actions with other corpus delicti under the Criminal Code of Ukraine. It was argued that the comparison of the relevant elements with each other is through the following components: unity, difference, interaction and contradiction.

It was substantiated that Financing of actions is a crime against the internal security of the state, which encroaches on relations that protect the foundations of national security in the political sphere and is a manifestation of separatism, attempts to autonomy certain regions of Ukraine on ethnic grounds and may be in some forms related to intelligence and subversive activities of foreign intelligence services.

Key words: *systematization, ratio of crimes, unity, difference, interaction, contradictions, state security, competition of criminal law norms.*

Вступ. З метою забезпечення національних, державних, суспільно-політичних, економічних та гуманітарних інтересів України від проявів сепаратизму, подолання наслідків сепаратистської діяльності на всій території України та попередженню загроз сепаратизму в майбутньому Законом України № 1533–VII від 19 червня 2014 р. [1] розд. I Особливої частини Кримінального кодексу (далі – КК) України [2] був доповнений ст. 110–2 «Фінансування дій, вчинених з метою насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади, зміни меж території або державного кордону України» (далі – Фінансування дій).

Водночас необхідно зауважити, що у вітчизняній доктрині кримінального права мають місце різні підходи щодо доцільності запровадження кримінальної відповідальності за Фінансування дій.

Представники першого підходу вважають, що склад злочину, передбачений у ст. 110–2 КК України, є наслідком криміналізації суспільно небезпечних діянь, має самостійне значення та виступає спеціальною нормою щодо ст. ст. 109 та 110 КК України. Водночас стверджується, що диспозиція ч. ч. 1, 2 ст. 110–2 КК України сформульована широко й охоплює, серед іншого, фінансування зазначених у ній дій особою, яка перебуває в односторонньому суб'єктивному зв'язку з особою, дії якої фінансуються. Наявність останнього вказує на відсутність ознак співучасті у злочині, передбаченому у ст. 110 КК України [3, с. 223].

Відповідно до другого підходу, з огляду на можливість кваліфікації фінансування тих чи інших дій як пособництва у вчиненні злочинів, що передбачені у ст. ст. 109, 110 КК України (або виконання ролі організатора), і особливостей побудови конструкції диспозицій ст. 110–2 КК України (фінансування дій, учинених), встановлення відповідальності за відповідні діяння окремою ст. 110–2 КК України не включає до кола злочинів нового різновиду діянь і не може вважатися криміналізацією суспільно небезпечних діянь [4, с. 77]. У Висновку Головного науково-експертного управління Апарату Верховної Ради до законопроекту це дістало назву «повторної» криміналізації [5].

На наш погляд, обґрунтованість останнього підходу підтверджується, окрім зазначеного, також і тим, що у процесі встановлення кримінальної відповідальності за Фінансування дій були порушені основоположні засади (принципи) криміналізації суспільно небезпечних діянь: ненадмірності заборони, процесуальної можливості здійснення переслідування, повноти складу злочину, домірності санкції й економічності кримінально-правової репресії [6, с. 201–207].

Незважаючи на зазначене, наявність у кримінальному законі України даного складу злочину зумовлює необхідність визначення його місця в системі злочинів проти основ національної безпеки України, що дасть можливість, з одного боку, встановити найбільш суттєві ознаки, притаманні даній групі злочинів, а з іншого боку – розглянути проблему співвідношення злочинів проти основ національної безпеки України один з одним і зі злочинами, що передбачені іншими розділами Особливої частини КК України.

Проблема кримінально-правової протидії Фінансуванню дій набула актуальності серед правників порівняно недавно. До науковців, які досліджують Фінансування дій, належать В.С. Батиргарєєва, Д.С. Зоренко, Ю.В. Луценко, Н.М. Парасюк, С.Ю. Плещийкий, Н.В. Невідома, М.А. Рубашенко, А.В. Савченко, М.Б. Стиранка, Р.Л. Чорний, Г.В. Татаренко, О.В. Шульженко й інші.

Постановка завдання. Мета статті – визначення місця складу злочину, передбаченого у ст. 110–2 КК України, у системі злочинів проти основ національної безпеки України, виявлення проблем співвідношення Фінансування дій з іншими складами злочинів, що передбачені КК України.

Результати дослідження. Кримінальний кодекс України являє собою цілісне утворення, окремі елементи якого (кримінально-правові норми), розташовані в певному порядку (розділі) та функціонують завдяки наявності між ними кординаційно-субординаційних зв'язків. У зв'язку з цим систематизація злочинів надважлива, оскільки забезпечує уніфікацію, диференціацію та розташування кримінально-правових норм у відповідній послідовності.

У тлумачних словниках сучасної української мови система визначається як структура, яка становить єдність закономірно розміщених і функціонуючих частин [7, с. 412]; порядок, зумовлений правильним, планомірним розташуванням і взаємним зв'язком частин чого-небудь [8, с. 1320–1321].

Відповідно до Закону «Про національну безпеку України», національна безпека України – це захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу й інших національних інтересів України від реальних і потенційних загроз [9].

Виходячи із зазначеного розуміння, систему злочинів проти основ національної безпеки України можна визначити як структуру, яка становить єдність закономірно розміщених і функціонуючих елементів (злочинів), що посягають на захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу й інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз.

Обґрунтування системи злочинів проти основ національної безпеки є чи найскладнішою проблемою Особливої частини кримінального права України. Передусім складність визначення системи злочинів проти основ національної безпеки України зумовлена відсутністю єдності думок щодо обсягу та змісту останньої, а також критеріїв класифікації. На складність означеної проблеми впливає неоднозначність розуміння та співвідношення таких термінів, як «національна безпека» та «державна безпека».

У науковій літературі мають місце різні класифікації злочинів проти основ національної безпеки. Зокрема, Н.І. Лесяк і В.П. Кушніт поділяють злочини, що вчиняються у сфері національної безпеки: 1) за суб'єктом злочину: злочини, скоєні загальним суб'єктом, та злочини, учинені спеціальним суб'єктом; 2) за ступенем тяжкості: середньої тяжкості, тяжкі й особливо тяжкі злочини [10, с. 289–290].

Залежно від того, які злочини визначаються складовими елементами системи злочинів проти основ національної безпеки України, можна вести мову про її широке та вузьке розуміння.

Відповідно до широкого розуміння, елементами системи є не лише ті злочини, що регламентуються першим розділом Особливої частини КК України, а й іншими розділами.

Так, Х.В. Завада систему злочинів проти інтересів України у сфері державної безпеки формує за конкретним об'єктом кримінально-правової охорони, з урахуванням реальних і потенційних загроз: 1) злочини, які пов'язані з розвідувально-підривною діяльністю іноземних спеціальних служб (ч. 3 ст. 109, ч. 2 ст. 110, ч. ч. 3, 4 ст. 110–2, ст. ст. 114, 328 КК України); 2) загроза посягань із боку окремих груп і осіб на державну територіальну цілісність та суверенітет (ч. ч. 1, 2 ст. 109, ст. 110 КК України); 3) загроза посягань на економічний потенціал України (ст. ст. 209–1, 210, ч. ч. 1, 2 ст. 222–1, ст. ст. 232–1, 233, 199 КК України); 4) посягання на науково-технічний потенціал держави (ст. ст. 176, 177, 232, 229 КК України); 5) загроза посягань на оборонний потенціал України (ст. ст. 114–1, 330, 422 КК України); 6) кримінально-протиправні посягання на права та свободи громадян (ч. 3 ст. 110, ст. ст. 112, 113 КК України); 7) загроза поширення корупції в органах державної влади (ст. ст. 368, 369 КК України); 8) з метою запобігання існування загрози поширення організованої злочинної діяльності (ст. ст. 255, 256, 260 КК України); 9) злочинна діяльність проти миру та безпеки людства як загроза державним інтересам у сфері державної безпеки (ст. ст. 436, 437, 438, 442 КК України); 10) загроза поширення міжнародного тероризму (ст. ст. 258–258–5 КК України); 11) загроза використання з терористичною метою ядерних та інших об'єктів на території України (ст. ст. 265, 265–1, 266 КК України); 12) можливість незакон-

ного ввезення на територію України зброї, вибухових речовин, боєприпасів та засобів масового ураження, радіоактивних та наркотичних засобів (ст. ст. 203, 305 КК України); 13) спроби створення та функціонування незаконних воєнізованих збройних організацій (ст. ст. 260, 343, 345, 348, 349, 447 КК України); 13) прояви сепаратизму, намагання автономізації окремих регіонів України за етнічною ознакою (ч. 2 ст. 110–2 КК України) [11, с. 153].

На думку Р.Л. Чорного, система злочинів проти безпеки держави охоплює: 1) злочини проти безпеки конституційного ладу (ст. ст. 109, 110, 111 і 114 КК України); 2) злочини проти людського, економічного, оборонного й екологічного потенціалів України (ст. 113 КК України); 3) злочини проти порядку набуття, збереження, використання і поширення відомостей, які містять державну таємницю і конфіденційну інформацію, яка перебуває у володінні держави (ст. ст. 328, 329, 330 та 422 КК України); 4) злочини проти безпеки здійснення державної влади, а також діяльності політичних партій (ст. ст. 112, 344, 346 та 351 КК України); 5) злочини проти зовнішнього суверенітету держави (гарантування безпеки осіб і установ, які користуються міжнародним захистом); 6) злочини проти порядку виконання військового обов'язку (ст. ст. 335, 336, 337, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 418, 419, 420, 427, 428, 429, 430 та 431 КК України); 7) злочини проти стабільності бюджетної системи України (ст. ст. 199, 210, 211, 212, 216 та 222 КК України). Відповідним чином пропонується сформулювати розд. I Особливої частини КК України [12, с. 269].

О.А. Чуваков пропонує класифікувати злочини проти основ національної безпеки на: 1) злочини, що посягають на «внутрішню» безпеку держави (ст. ст. 109, 110, 110–2, 112, 113, 114–1 КК України); 2) злочини, що посягають на «зовнішню» безпеку держави (ст. ст. 111, 114 КК України). Також до другої групи злочинів автор вважає належними ст. 294 КК України («Масові заворушення») і ст. 258 КК України («Терористичний акт»). Причому основою розподілу стали такі критерії, як: 1) вектор загрози; 2) наявність або відсутність іноземного адресата; 3) наявність видового об'єкта посягання, що сприяє розподілу таких злочинів на відповідні групи залежно від джерела посягання [13, с. 185–186].

У вузькому розумінні до системи злочинів проти основ національної безпеки України належать виключно ті, що передбачені розд. I Особливої частини КК України.

Відповідно до зазначеного підходу, злочини проти основ національної безпеки такі: 1) злочини проти основ національної безпеки в політичній сфері: дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади (ст. 109 КК України); посягання на територіальну цілісність і недоторканність України (ст. 110 КК України); посягання на життя державного чи громадського діяча (ст. 112 КК України); 2) злочини проти основ національної безпеки в інформаційній, економічній, науково-технологічній і військовій сферах: державна зрада (ст. 111 КК України); шпигунство (ст. 114 КК України); 3) злочини проти основ національної безпеки в економічній і військовій сферах (ст. 114 КК України) [14, с. 243–271; 15, с. 132].

В.К. Матвійчук класифікує злочини проти основ національної безпеки на: 1) злочини, що посягають на відносини з умов, що забезпечують охорону основ національної безпеки в політичній сфері: дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади (ст. 109 КК України); посягання на територіальну цілісність і недоторканність України (ст. 110 КК України); посягання на життя державного чи громадського діяча (ст. 112 КК України); 2) злочини, що посягають на відносини з умов, що забезпечують охорону основ національної безпеки України у сфері державного суверенітету, територіальної цілісності та недоторканості, обороноздатності, державної, економічної, науково-технічної та інформаційної безпеки України: державна зрада (ст. 111 КК України); шпигунство (ст. 114 КК України); 3) злочини, що посягають на відносини з умов, що забезпечують охорону основ національної безпеки в економічній, екологічній сферах: шпигунство (ст. 114 КК України) [16, с. 86].

Узагальнюючи наявні підходи до систематизації злочинів проти основ національної безпеки України, можна констатувати, що різноманіття останніх зумовлене використанням різних класифікуючих підстав. Зокрема, як критерії систематизації норм ученими використовуються: 1) джерело походження небезпеки (наявність або відсутність іноземного адресата); 2) сфера національної безпеки; 3) конкретний об'єкт кримінально-правової охорони; 4) суб'єкт злочину; 5) ступінь тяжкості злочину.

З'ясування місця, значення та ролі Фінансування дій у системі злочинів проти основ національної безпеки України великою мірою залежить від вирішення проблеми співвідношення Фінансування дій з іншими складами злочинів, що передбачені КК України. У свою чергу, співвідношення між відповідними складами злочинів є комплексним ґносеологічним процесом,

за якого відбувається зіставлення відповідних елементів один з одним за допомогою таких компонентів: єдності, відмінності, взаємодії та суперечності.

До спільних (єдиних) ознак злочинів, передбачених у ст. ст. 110 і 110–2 КК України, М.А. Рубашенко відносить те, що вони посягають на той самий родовий і видовий об'єкти, збігаються за ознаками суб'єкта та за іншими ознаками складів злочинів [3, с. 222]. Означене суцільне і щодо ст. ст. 110–2 та 109 КК України. Іншими спільними ознаками зазначених складів злочинів варто визначити те, що:

1) конструкція об'єктивної сторони складів злочинів характеризується формальним складом злочину, адже злочини вважаються закінченими з моменту вчинення суспільно небезпечного діяння, передбаченого відповідною статтею кримінального закону;

2) ознаки об'єктивної сторони, а саме: суспільно небезпечні наслідки, причинний зв'язок, місце, час, спосіб, обстановка, засоби та знаряддя вчинення злочину, перебувають за межами складів злочину і на кримінально-правову кваліфікацію вчиненого не впливають;

3) суб'єктивна сторона складів злочинів характеризується виною у формі прямого умислу;

4) учинення злочину повторно або організованою групою (ст. 109 КК України); повторно або за попередньою змовою групою осіб або за настання тяжких наслідків (ст. 110 КК України) є спільними кваліфікуючими ознаками.

Щодо відмінності складів злочинів, що характеризуються, зазначимо таке. З усіх форм кримінально караних діянь, що передбачені у ст. ст. 109 та 110 КК України, у ст. 110–2 КК України законодавець як самостійні склади злочинів виокремив лише фінансування дій, учинених із метою насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади, та фінансування дій щодо зміни меж території України або державного кордону на порушення порядку, встановленого Конституцією України, тоді як фінансування публічних закликів чи розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення таких дій будуть кваліфікуватися як пособництво у вчиненні злочинів, передбачених ст. ст. 109 та 110 КК України, з посиланням на ч. 5 ст. 27 КК України.

Крім зазначеного, до відмітних особливостей складів злочинів, передбачених у ст. 110–2 КК України, належать такі:

1) предмет злочину – фінансові та матеріальні активи;

2) кваліфікуючі ознаки – учинення злочину з корисливих мотивів, у великому й особливо великому розмірі, завдання значної майнової шкоди;

3) можливість звільнення від кримінальної відповідальності за дії, передбачені цією статтею.

Ст. 110–2 КК України передбачає кримінальну відповідальність за фінансування дій, учинених із метою насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади, зміни меж території або державного кордону України, що утворюють склади злочинів, які передбачені ст. ст. 109 та 110 КК України. Водночас варто зауважити, що в разі фінансування відповідних дій та чи наявності в діях особи, що вчинила таке фінансування, ознак співучасті у скоєнні злочинів, передбачених ч. 1 ст. 109 КК України (ч. 1 ст. 110 КК України), між зазначеними кримінально-правовими нормами наявна суперечність у формі конкуренції, подолання якої можливе або шляхом внесення змін до кримінального закону, або на підставі відповідних правил, що вироблені наукою й апробовані слідчо-судовою практикою.

Конкуренція кримінально-правових норм має місце і в разі співвідношення ст. 110–2 зі ст. 258–5 КК України («Фінансування тероризму»), ч. 3 ст. 260 КК України («Фінансування непередбачених законом воєнізованих або збройних формувань»), ст. 447 КК України («Найманство»). У перших двох випадках визначальне значення має встановлення характеру діяльності організації, яка фінансується. Коли ж суб'єкт здійснює фінансування або матеріальне забезпечення найманців із метою використання їх у насильницьких діях, спрямованих на повалення державної влади чи порушення територіальної цілісності, необхідно виходити з обсягу дій, які встиг виконати суб'єкт, та мотивації осіб, які є найманцями [17, с. 76].

Взаємодія Фінансування дій, з одного боку, та іншими складами злочинів, що передбачені КК України, – з іншого, має місце в разі вчинення їх у сукупності. Оскільки фінансування дій може вчинятися шляхом як фінансового, так і матеріального забезпечення таких дій, то найбільш імовірними злочинами, що вчиняються в сукупності зі злочинном, передбаченим у ст. 110–2 КК України, у такому разі можуть бути злочини, пов'язані з поводженням із предметами та речовинами, вилученими із цивільного обігу: ст. ст. 263, 264, 307 КК України. Залежно від походження коштів, якими здійснюється фінансування насильницької зміни чи повалення конституційного ладу, або захоплення державної влади, зміни меж території України на порушення порядку, вста-

новленого Конституцією України, дії особи можуть містити склад злочину, передбаченого ст. 209 КК України (легалізація (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом); ст. 306 КК України (використання коштів, здобутих від незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів, прекурсорів, отруйних чи сильнодіючих речовин або отруйних чи сильнодіючих лікарських засобів) [17, с. 75–76].

Висновки. Отже, дослідження різних компонентів співвідношення Фінансування дій із відповідними складами злочинів дозволило виявити особливості, які йому притаманні та відрізняють його від інших складів злочинів, окреслити проблемні аспекти законодавчого конструювання ст. 110–2 КК України та практики її застосування.

Ураховуючи наявні підходи до систематизації злочинів проти основ національної безпеки України, можемо констатувати, що Фінансування дій є злочином проти внутрішньої безпеки держави, що посягає на відносини, що забезпечують охорону основ національної безпеки в політичній сфері, та є проявом сепаратизму, намагання автономізації окремих регіонів України за етнічною ознакою, може бути в окремих формах пов'язаним із розвідувально-підривною діяльністю іноземних спецслужб.

Список використаних джерел:

1. Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо відповідальності за фінансування сепаратизму : Закон України № 1533–VII від 19 червня 2014 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 32. Ст. 1125.
2. Кримінальний кодекс України : Закон від 5 квітня 2001 р. № 2341–III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25. Ст. 131.
3. Рубашенко М.А. Кримінальна відповідальність за посягання на територіальну цілісність і недоторканність України : монографія. Харків : Право, 2016. 286 с.
4. Гацелюк В.О. Кримінально-правова заборона фінансування сепаратизму в контексті вчення про криміналізацію суспільно небезпечних діянь. *Забезпечення єдності судової практики у кримінальних справах у контексті подій 2013–2014 рр. в Україні* : матеріали Міжнародного симпозиуму, м. Київ, 24–25 жовтня 2014 р. URL: http://www.lvduvs.edu.ua/documents_pdf/biblioteka/nauk_konf/konf_24102014.pdf (дата звернення: 15.06.2020).
5. Висновок Головного науково-експертного управління Верховної Ради України на проект закону України № 4822 «Про внесення змін до Кримінального кодексу України (щодо кримінальної відповідальності за фінансування сепаратизму)» від 13 травня 2014 р. URL: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=50842&pf35401=300353> (дата звернення: 15.06.2020).
6. Попович О.В. Принципи криміналізації : поняття, зміст та дотримання (на прикладі ст. 110–2 КК України). *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 4. С. 201–207.
7. Тлумачний словник сучасної української мови : близько 5 000 сл. / уклад. І.М. Забіяка. Київ : Арій, 2007. 512 с.
8. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : Перун, 2005. 1728 с.
9. Про національну безпеку України : Закон України від 21 червня 2018 р. № 2469–VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 21. Ст. 241.
10. Лесяк Н.І., Кушпін В.П. Загальна характеристика та види злочинів проти основ національної безпеки. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2018. № 6. С. 287–289.
11. Завада Х.В. Система злочинів, що посягають на інтереси України у сфері державної безпеки. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2016. № 21. С. 152–157.
12. Чорний Р.Л. Система злочинів проти безпеки держави за кримінальним кодексом України. *Університетські наукові записки*. 2013. № 1 (45). С. 261–272.
13. Чуваков О.А. Кримінально-правова протидія злочинам проти основ національної безпеки України : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Одеса, 2017. 468 с.
14. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. 11-те вид., переробл. та допов. Київ : Дакор, 2019. 1384 с.
15. Ліпкан В.А., Діордіца І.В. Національна безпека України : кримінально-правова охорона : навчальний посібник. Київ : Вид-во КНТ, 2007. 292 с.
16. Матвійчук В.К. Злочини проти основ національної безпеки : поняття та загальна характеристика. *Юридична наука*. 2013. № 9. С. 80–87.
17. Сичевський В.В., Харитонов Є.І., Олейніков Д.О. Науково-практичний коментар до розділу I Особливої частини Кримінального кодексу України (Злочини проти основ національної безпеки України). Харків : Право, 2016. 232 с.